

УДК 340.15(32)

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК ЮРИДИЧНИХ ПРОЦЕДУР В КРАЇНАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Слинько Д. В.,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії
держави і права факультету № 1
Харківського національного
університету внутрішніх справ

Анотація: статтю присвячено дослідженню виникнення і розвитку юридичних процедур в країнах Стародавнього Сходу. Проаналізовано діяльність органів управління в Стародавньому Єгипті, що здійснювали судові функції, розглянуто чітко встановлений порядок вчинення тих чи інших юридично значущих дій під час розгляду справ у суді. Автором зроблено висновок, що безпосередня діяльність щодо розгляду правових спорів у вигляді певної процедури виникає вже на ранніх, архаїчних етапах розвитку держави і права.

Ключові слова: процедурно-процесуальні норми, процедура, процесуальна форма, судова справа, кенбет, джаджат, процес вирішення спорів, обвинувально-змагальний процес, розшуковий процес.

Аннотация: статья посвящена исследованию возникновения и развития юридических процедур в странах Древнего Востока. Проанализирована деятельность органов управления в Древнем Египте, осуществлявших судебные функции, рассмотрен четко установленный порядок совершения тех или иных юридически значимых действий при рассмотрении дел в суде. Автором сделан вывод, что непосредственная деятельность по рассмотрению правовых споров в виде определенной процедуры возникает уже на ранних, архаичных этапах развития государства и права.

Ключевые слова: процедурно-процессуальные нормы, процедура, процессуальная форма, судебное дело, кенбет, джаджат, процесс разрешения споров, обвинительно-соревновательный процесс, розыскной процесс.

Annotation: the article is devoted to the study of the emergence and development of legal procedures in the countries of the Ancient East. Analyzed the activities of government bodies in ancient Egypt, which carried out judicial functions, considered a clearly defined procedure for the commission of those or other legally significant actions in the consideration of cases in court. The author concludes that the immediate activity on the consideration of legal disputes in the form of a specific procedure arises already in the early, archaic stages of development of the state and law.

Key words: procedural rules, procedure, procedural form, court case, kenbet, jajat, dispute resolution process, accusatory-competitive process, search process.

Сенс і призначення, утилітарна цінність певний дій не завжди тісно пов'язані з тією послідовністю (алгоритмом), в якій вони вчиняються. У даному контексті можна стверджувати про існування процесуальних і непроцесуальних сфер соціального життя [1, с. 170]. Правова реальність, безумовно, належить до процесуальних сфер життєдіяльності людини, де суттєвим є не тільки те, що робиться, але й те, як це робиться. Відповідно, однією із загальних рис, притаманних праву на всіх історичних етапах і для всіх народів, є певний ступінь процесуалізації.

Як справедливо відзначає І. М. Гомеров, державна влада – це «не тільки цілеспрямовано організована, територіальна, легальна, правосуб'єктна, суверенна, але й надінституціональна влада, тобто значно більшою мірою, ніж інші форми влади, інституціональна влада» [2, с. 545]. Іншими словами, це – влада, суб'єкти якої виконують певні функції (ролі) від імені держави; ці функції значною мірою стандартизовані, шаблонізовані, формалізовані, впорядковані, організаційно оформлені у певну систему не тільки згідно з правовими (юридичними) нормами, але й згідно з усіма іншими соціальними нормами, що існують у державі, наприклад, моральними, ідеологічними, релігійними тощо.

Передусім слід відзначити, що через брак конкретних історичних даних у поєднанні з відмінностями соціально-культурної структури стародавніх цивілізацій досі залишається незрозумілим, коли ж в історії людства була вперше реалізована процесуальна форма. Сучасні археологічні й антропологічні дані переконливо доводять, що суспільно значущі дії, у тому числі й вирішення спорів між членами суспільства, навіть в умовах первіснообщинного ладу здійснювались у певному порядку, а найважливіші з них супроводжувались обрядами чи ритуалами, що мали ритмічний характер. При цьому важливими були і повнота присутності всіх елементів, і порядок їх слідування. У своїй зрілій формі відповідний порядок, ритуал характеризувався сакральністю, оскільки пов'язував сфери людського і надлюдського. З іншого боку, він виконував і консолідує функцію: за допомогою нього конструювалася й підтримувалася єдність колективу. Мав він також й інформаційно-комунікаційну функцію, виступаючи резервуаром знань про світ і способом їх передачі від покоління до покоління. Нарешті, встановлений порядок, ритуал мобілізував – приводив як окремого індивіда, так і колектив у «зібраний» стан, налаштовував на підвищену точність у вимові слів і виконанні потрібних дій. Встановлений порядок вирішення суспільних справ у будь-якому разі передбачав

вихід за межі буденних форм поведінки, акцентував увагу присутніх на важливості того, що відбувалося.

Усе це разом забезпечувало результативність відповідних дій і ще більш переконувало членів первісної общини у доцільності й необхідності їх повторення, у разі необхідності, у раніше використаній послідовності, з використанням порядку, обрядів і ритуалів, що позитивно зарекомендували себе на практиці. То ж цілком закономірно, що усталений, додержаний порядок вирішення важливих справ перейшов і в практику державно організованого суспільства [3, с. 8].

Як відомо, перші в історії людства держави утворилися в місцевості, яка в традиційній історіографії отримала назву Стародавнього Сходу. Це історико-географічний регіон, в який входять території Західної, Південної та Східної Азії, Північної та Північно-Східної Африки в період від виникнення перших держав в IV – III тис. до н. е. до початку Середніх віків в перших сторіччях нашої ери. Так, Стародавній Схід включає в себе держави Давнього Єгипту, Шумеру, Месопотамії, Сирії, Палестини, Фінікії, Малої Азії та Закавказзя, Ірану, Середньої Азії, Індії, Китаю. Саме в цьому регіоні відбувся перехід від первісного ладу до цивілізації, утворення держави, державної влади, формування права, зокрема процесуальних норм.

Г. В. Мальцев цілком обґрунтовано відзначає, що поява примітивних процесуальних форм, призначенням яких виступає впорядкування конфліктної ситуації, накладання покарання за дії, що близькі до злочину чи є ним, належать до досить ранніх стадій людського суспільства [4, с. 111]. Справді, безпосередня діяльність щодо розгляду правових спорів у вигляді певної процедури виникає вже на ранніх, архаїчних етапах розвитку держави і права. Як правило, в державах стародавнього світу темпоральні межі епохи архаїки коливаються в межах кількох століть.

Необхідно відзначити, що звертаючись до так званого «архаїчного» права, чимало авторів (Е. Аннерс, А. Еллот, Т. Кашаніна та ін.) відмовляються визнавати за ним процесуальний характер. На підтвердження цієї думки наводиться, передусім, теза про те, що чимало норм архаїчного права мали усну форму. А. Еллот звертає увагу на відсутність юридичних текстів, манускриптів з питань права, сформульованих на папері позовних заяв, повісток до суду, ордерів на виконання судових постанов, письмових документів про передачу майна, вчених коментарів докторів права, процедурних дискусій щодо представництва або форми обвинувачень [5, с. 133]. Крім цього, акцентується увага на тому, що архаїчні правові норми мали яскраво виражений казуїстичний характер та формувалися внаслідок судового вирішення певних конфліктних ситуацій (казусів), досить простих за змістом, а наголос у них робився на тому, що саме відбулося та чи відбулося загалом, тобто норми архаїчного права були об'єктивістськими за своїм змістом [6, с. 35]. Дослідники відзначають також несистематизованість, неструктурованість та необов'язковість норм архаїчного права [7, с. 79; 6, с. 35]. На думку Т. В. Кашаніної, процесуальні норми права, спрямовані на регулювання юрисдикційної діяльності спеціально вповноважених органів, виникають на більш пізніх етапах розвитку людського суспільства і певною мірою відображають ступінь цивілізованості суспільства [8, с. 298].

Втім, слід мати на увазі, що процедура вирішення суперечок, а отже – застосування процесуально-процедурних норм, має низку суттєвих спільних рис, але відрізняється у різних народів у певні періоди розвитку суспільства та змінюється у відповідності з історично обумовленими уявленнями щодо її оптимальності [9, с. 5-6]. З огляду на це цілком обґрунтованими й виваженими вбачаються позиції Л. А. Судолової, яка зазначає, що «коріння судової влади сягає вглиб тисячоліть» [10, с. 13-15], та М. І. Сірого, який стверджує, що процесуальні норми виникають «з огляду на об'єктивну потребу в розв'язанні правових конфліктів разом із появою первісних форм права» [11, с. 699].

Якщо під процедурою розуміти будь-яку взаємопов'язану послідовність дій, то з твердженням про першопочаток процесуальної форми у практиці стародавніх рабовласницьких держав цілком можна погодитись. Принаймні про наявність чітко встановленого порядку вчинення тих чи інших юридично значущих дій (збирання податі, прийом послів, вирішення поточних справ державного управління, здійснення судочинства тощо) уже на ранніх стадіях розвитку державності (IV тис. до н.е.) свідчать зображення на давньоєгипетських папірусах та розписи у гробницях фараонів, де ті чи інші чиновники зображені у певній послідовності, з відповідними символами влади, на певній відстані від фараона тощо [3, с. 9-10].

Про судоустрій і судочинство Стародавнього Єгипту збереглося дуже мало відомостей, і вони надають лише фрагментарне уявлення про судову владу в цій рабовласницькій державі [12, с. 387]. Втім, навіть те вкрай обмежене коло правових пам'яток, що дійшли до нашого часу, дають змогу стверджувати, що вже в ті часи існувала судова система. Загалом верховним суддею країни вважався фараон, але він, як правило, розглядав апеляції, а також чинив правосуддя у справах, що стосувалися його особисто. Інші ж справи розглядали колегіальні органи державного управління. В епоху Стародавнього (XXVIII–XXII ст. до н.е.) і Середнього (XXI–XVIII ст. до н.е.) царств основний обсяг судової діяльності на території Єгипту здійснювали державні органи управління, що мали назву «джаджат» [13, с. 32-34]. Зі змісту «Іліади» (де згадуються джаджати), випливає, що вони діяли за процедурою, подібною до давньогрецьких судових установ.

В епоху Нового царства (XVI–XI ст. до н.е.) на зміну джаджатам прийшли органи під назвою «кенбет». На думку І. М. Лур'є, витіснення джаджату кенбетом являло собою заміну звичаєвого права правом, що ґрунтувалося на писаному законі [14, с. 42-43]. У період з VIII до IV ст. до н.е. назва «кенбет» вийшла з ужитку; замість неї для позначення судової діяльності почав застосовуватися термін *wpi* (wpr) у різноманітних його варіантах [15, с. 117-119].

У ті прадавні часи судочинство не поділялося на кримінальне і цивільне, але розгляд справи вже тоді був поетапним (стадійним). Принаймні, в діяльності кенбету щодо розгляду судових справ можна виокремити чотири стадії:

1. Стадія порушення справи. Вона розпочиналася винесенням вмотивованої скарги (позову) перед серами (членами) кенбету. Кенбет у повному складі відвідував місце ймовірного правопорушення і здійснював його

дослідження. На посвідченні факту вчинення правопорушення ця стадія завершувалася.

2. Стадія розгляду і з'ясування обставин справи. Сторони допитувалися чи розпитувалися залежно від характеру справи, проводилось опитування свідків та надання доказів. Промови сторін, запитання членів кебету і відповіді на них з боку сторін записувалися писцями.

3. Стадія винесення рішення. За формою вона повторювала попередню стадію. Знову зачитувалось обвинувачення (позов) і доповідалася сутність з'ясованого у другій стадії процесу. Якщо справа підлягала рішенню судового оракула, то божеству ставилося питання у двох варіантах: негативному й позитивному для кожної зі сторін спору. Бог мав обрати, кому він віддає перевагу.

4. Стадія виконання винесеного рішення. Рішення суду викладалось у письмовій формі, з нього знімалися копії. Процесуально четверта стадія полягала у примушуванні сторони, яка програла, надати клятву в тому, що рішення (вирок) буде виконано.

Крім державних судових установ, протягом усього періоду існування Стародавнього Єгипту діяли храмові суди, а суддя будь-якої судової інстанції вважався жерцем богині Істини. Принагідно слід відзначити, що засідання суду завжди було урочисто обставленим, адже вважалося, що на ньому присутні бог Тот і богиня Маат – покровителі правосуддя. Сторони повинні були робити свої промови, простягшись ниць перед судом. Загалом процес був розшуковим, тобто інквізиційним, хоча на другій стадії виявлялися риси змагальності.

Оскільки в Стародавньому Єгипті суд не був відокремлений від загального управління і судові інстанції співпадали з інстанціями адміністративними, можна припустити, що й адміністрування в цій державі теж здійснювалося за певними процедурами [3, с. 11].

Про процесуальну сторону відправлення правосуддя та здійснення інших видів державно-владної діяльності в інших рабовласницьких державах Сходу сучасній історичній науці відомо ще менше, ніж про судочинство Стародавнього Єгипту, тому, виходячи зі спільних рис функціонального призначення і структури судових органів цих держав [16, с. 38-42], можемо лише екстраполювати на них процесуальні особливості діяльності давньоєгипетських кенбетів.

Загалом, слід погодитись із твердженням М.М. Страхова про те, що у всіх країнах Стародавнього Сходу застосовувався обвинувально-змагальний процес. Згодом з'являються елементи розшукового процесу. У Китаї та Індії держава починає відігравати все активнішу роль у виявленні та затриманні злочинців, використовуючи з цією метою спеціальних агентів, систему кругової поруки тощо. Основним доказом стає зізнання обвинуваченого, а для цього застосовуються тортури [17, с. 31].

Історія Стародавнього Сходу переконливо свідчить про те, що в основі розвитку юридичних процедур лежало раціональне в своїй основі прагнення до підвищення рівня обґрунтованості й ефективності владних рішень, зміцнення державного ладу, забезпечення могутності й добробуту країни. Ю. Ю. Ветютнев слушно відзначає: «Поширення й ускладнення процедур свідчить про поступове зменшення довіри до особистого начала і про прагнення до своєрідної автоматизації соціальних процесів, коли очікуваний результат (наприклад, справедливе судове рішення) досягався б незалежно від особистих якостей тих людей, які наділені державною владою. Тим самим процедура ніби замінює собою індивідуальність, створюючи безвідмовний механізм, який може діяти за мінімальних інвестицій особистої чесноти» [1, с. 170].

ЛІТЕРАТУРА

1. Ветютнев Ю. Ю. Аксиология правовой формы: монография. Москва: Юрлитинформ, 2013. 200 с.
2. Гомеров И.Н. Государство и государственная власть: предпосылки, особенности, структура. Москва: ООО «Изд-во ЮКЭА», 2002. 832 с.
3. Слинко Д. В. Юридичний процес: історія, теорія, практика: монографія. Харків: НТМТ, 2017. 415 с.
4. Проблемы общей теории права и государства: учебник для юрид. вузов / Н. В. Варламова, В. В. Лазарев, В. В. Лапаева, Е. А. Лукашева и др.; под общ. ред. В. С. Нерсесянца. Москва: НОРМА–ИНФРА-М, 1999. 832 с.
5. Allot A. African law. An introduction to legal systems / ed. by J. Duncan, M. Derrett. London: Sweet & Maxwell, 1968. 203 p.
6. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку: монографія / за ред. І.Б. Усенка. Київ: Наукова думка, 2014. 501 с.
7. Нерсесянц В. С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства. Москва: Норма, 2002. 288 с.
8. Кашанина Т. В. Происхождение государства и права: монография. Москва: Юрист, 1999. 336 с.
9. Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права. Москва: НОРМА-ИНФРА-М, 2003. 240 с.
10. Судолова Л. А. Судебная система в догосударственных и протогосударственных объединениях. История государства и права. 2008. № 6. С. 13-15.
11. Сірий М. І. Судова влада. Юридична енциклопедія. Т. 5: П-С. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. С. 699.
12. Томсинов В. А. Государство и право Древнего Египта: монография. Москва: ИКД «Зерцало-М», 2011. 512 с.
13. Шестаков Ю. А. Судостроительство и судопроизводство в Древнем Египте в эпоху Древнего и Среднего царств. Роль антикризисных явлений в достижении стабильности общества. Социально-гуманитарные проблемы современности: сб. науч. тр. Шахты: ЮРГУЭС, 2005. С. 32-34.
14. Лурье И. М. Очерки древнеегипетского права XVI–X веков до н.э. Ленинград: Изд-во Госуд. Эрмитажа, 1960. – 354 с.
15. Allam S. Egyptian Law Courts in Pharaonic and Hellenistic Times. The Journal of Egyptian Archaeology. 1991. Vol. 77. P. 109-127.
16. Капустинський В. А. Особливості функціонального призначення судових органів у давніх державах. Вісник Вищої ради юстиції. 2013. № 2 (14). С. 36-46.
17. Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник. Харків: Право, 2001. 416 с.